

Tegen de terreur

Beatrice de Graaf

Tegen
de terreur

HOE EUROPA VEILIG WERD NA NAPOLEON

2019 Prometheus Amsterdam

De auteur ontving voor haar onderzoek een subsidie van de European Research Council binnen het Zevende Framework Programma van de Europese Unie (FP/2007-2013) / ERC Grant Agreement n. 615313.

Eerste druk 2018

Vijfde druk 2019

© 2018 Beatrice de Graaf

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Omslagbeeld kampement van Russische en Engelse troepen op de Champs-Élysées in Parijs, juli 1815, na het verslaan van Napoleon I, gravure, privécollectie, foto Josse/Scala, Florence

Foto auteur David van Dam

Kaarten Mappa Mundi Cartography

Lithografie afbeeldingen Marc Gijzen

Zetwerk en opmaak Willem Morelis

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 351 3566 6

INHOUD

Proloog	11
I INTRODUCTIE	
Wat voor vrede?	14
Een (anti)revolutionair veiligheidsexperiment	15
Een nieuwe geschiedenis van veiligheid en terreur	19
Een vergeten geschiedenis op basis van vergeten archieven	20
Een beroep op de lezer	23
Een gevoelde Europese veiligheidsgemeenschap	24
Een imperialistische situatie	28
Een tocht door de tijd	31
II GENADE IN PARIJS	
‘Wat moet er nu gebeuren’	35
Een ‘nobel’ project	37
Van oude naar nieuwe imperialistische ambities	39
Pruisische ambtelijke koloniatiedrift	42
De haperende machine van Stein	46
De Franse lelie wappert weer	48
De genade van tsaar Alexander	49
Kind van de Verlichting	51
De tsaar te logeren	53
Een gematigd-verlichte vrede	55
Een nieuw begrip van veiligheid	57
De nieuwe orde uitgelijnd: het Weens Congres	59
Wenen als imperialistische springplank	62
‘Mutual security’	64
Wellington op de bok	67
Een lange leerschool	68
Wellington als geallieerde veldheer	71
Pruisen in de revanche	76
De ‘bond of peace’	79

III DE 'BOZE HARTSTOCHTEN' GETEMD

Het nieuwe levensgevoel van 1815	82
Een breuk in de tijd	85
Een nieuwe lezing van een oud begrip	87
'A bridle upon the strong'	88
Hiërarchische evenwichtspolitiek	93
Lichaam of machine?	95
Een welkome vrede?	98
Dankbaarheid	99
Europese verbondenheid	101
Toe-eigening en instrumentalisatie	104
Monarchaal enthousiasme	105
Onverschilligheid en onwetendheid	109
Onzekerheid	110
Kritiek	112
De tijd tot bedaren brengen	115

IV EEN GEMATIGDE VREDE

Eeuwige haat	117
Een heel modern bezettingsregime	118
Indirect bestuur	123
De wraak van Blücher	127
Müffling en de Fransen: Een <i>Gefreiter</i> in Parijs	133
De 'Allied Machine'	138
'Principes van gezonde voorzorg'	143
Het einde van de Grande Armée	146
Met een vrijgeleide op reis	147
Overgave en bezetting	149
Het Verdrag van Parijs	154
Het 'culturele Waterloo' voltooid	159
Een imperialistisch Concert	166
Normalisering van de bezetting	169
'Une harmonie parfaite'?	171
Een gematigde vrede	177

V EEN SCHADUWGEVECHT. DE GEALLIEERDE STRIJD TEGEN HET 'GEWAPENDE JAKOBINISME'

Hortense op de vlucht	179
-----------------------	-----

Veiligheid door management	181
Een geallieerde veiligheidsdienst	182
Gruner en het 'Mirakel' van Fouché	185
'Wir kennen die Franzosen!'	187
Nepnieuws of niet? Gruners geruchtenmachine gaat draaien	191
'Een nieuwe Bartholomeusnacht' dreigt: tegen de witte terreur	195
De zwarte lijst van 24 juli	200
De affaire-Ney	205
Een geallieerde samenzwering: tsaar Alexander, Bergasse en Gruner	210
Metternichs systeem van 'uniforme maatregelen'	218
Hortenses lot	221
'Terroristes dangereux'	223
Naar een politiestaat	226
Broeïnest Brussel	228
Nog een lijst	230
Geallieerde 'hulp' aan Nederland	235
Het onheil afgewend?	238
Assassijnen en 'diabolical plots'	241
Een hertog onder vuur	
Eenzame assassijn of samenzwering?	244
Toch weer Brussel	247
Een complot met twee dames	251
Toch een complot van heren	253
Het einde van het verhaal	256
Naar een Europees politiedirectoraat?	258

VI DE PRIJS VAN DE VEILIGHEID

De prijs van de vrede	262
Reparaties in het tijdperk van de 'balance of power'	264
De Fransen moeten betalen – maar hoe?	266
1200 miljoen	268
Geld of land?	269
Schadeloosstellingen – maar voor wat?	
Achterstallige schuld	273
De Nederlandse claims	274
Hulp uit Pruisen	278
Wat kan Frankrijk betalen?	280
De prijs vastgesteld – op hoofdlijnen	282

Hoe te betalen	284
De duivel zit in het detail en is een Franse commissaris	287
1816, een annus horribilis	290
Leniging van de nood	291
De eerste grote lening	294
Barings financiële securities	296
De schuldenberg bedwongen	299
De Conventie van 25 april 1818	302
Veiligheid door verwevenheid – van financiële markten	307

VII BOLWERK EUROPA. KLAARVOOR HET TWEDE HALFROND?

Hoog bezoek in Oudenaarde	310
De fort en het Europese machtsevenwicht	314
Boulevard de l'Europe	319
Een 'système essentiellement européenne'	324
Schoothondje en netto-ontvanger	327
De bouw van de Wellingtonbarrière	329
Het fortensysteem als elitair project	331
Protectie, maar tegen welke prijs?	333
De eerste troepenreductie	338
Een imperialistisch onderonsje: de voorbereiding op het vertrek uit Frankrijk	340
'Measure of precaution'	343
Het Europese veiligheidspolitieke systeem	345
Pozzo's 'tempel van eendracht'	348
Het dubbele gezicht van de Conferentie van Aken	350
'Geen publiciteit'	352
De laatste lening	354
Toch een nieuwe waarborg?	358
Op afscheidstournee	364
Müfflings nieuwe opdracht	368
Van vier naar vijf	371
Een gaucho in de wereldpolitiek	373
'Une médiation européenne'	374
Palmella's meesterzet	377
Een nieuwe missie voor 'l'homme de l'Europe'?	378
Het Concert klinkt niet in Zuid-Amerika	380
Een bescheidener bolwerk	383

Met/zonder Washington	385
Wat er overbleef	387
VIII BESLUIT	
‘We must have another Paris dinner’	393
Harmonie en overheersing	396
De terreur aan banden?	398
Wat bleef?	400
Militaire bezetting als erfenis	402
Expansieve veiligheid	404
Noten	407
Begrippenlijst	459
Lijst van personen	469
Geraadpleegde archieven en overige bronnen	476
Bibliografie	481
Woord van dank	499
Register van personen en plaatsen	

PROLOOG

De vuurbrand van een hernieuwde oorlog joeg begin 1815 niet alleen de machthebbers schrik aan. Ook de burgers van Europa ontkwamen er niet aan. Louisa Adams vertelt ons daarover in een meeslepend en soms schokkend relaas. Zij was afkomstig uit een Britse adellijke familie en getrouwd met John Quincy Adams, die een paar jaar later president van de Verenigde Staten zou worden. Adams was als Amerikaanse ambassadeur in Rusland in 1813 uit Sint-Petersburg weggeroepen om namens zijn land in Gent met de Britten over het einde van de oorlog tussen beide landen te onderhandelen. Toen in december 1814 dat vredesverdrag was gesloten, vroeg Adams zijn in Rusland achtergebleven vrouw naar Parijs te komen waar hij inmiddels was neergestreken. Louisa begon op 12 februari 1815 met haar zevenjarige zoontje, twee bediendes en een veteraan als lijfwacht aan de lange reis, al hobbelen over de bevroren wegen van een roerig continent.

Ze vertrok per koets uit Sint-Petersburg en reisde via Riga naar Tilsit (het huidige Sovjetsk, net ten noordoosten van Kaliningrad). Vanaf Tilsit, waar Napoleon tsaar Alexander en koning Friedrich Wilhelm III had vernederd, zag ze 'halfverbrande huizen, een uitgedunde bevolking; onbeschermden vrouwen, met die sombere blik in hun ogen van eenzame verlatenheid, [...] verwoesting en wanhoop'.¹ In die dagen was Europa nog geen comfortabel continent om doorheen te trekken. Reizen was een ingewikkelde en omslachtige onderneming. Toch zette Louisa Adams door, en ze was ondanks al het gehobbel ook nog goed in staat haar indrukken en die van haar zoontje vast te leggen.

Die indrukken waren niet alleen schokkend of negatief. Oorlogen laten inderdaad verwoesting en chaos na. Maar militaire campagnes brengen in hun kielzog dikwijls ook hervormingen met zich mee, vooral op het vlak van infrastructuur, verkeer en communicatie. Voor zijn massale troepenbewegingen dwars door Europa had Napoleon gebruikgemaakt van het oude netwerk van postroutes, dat vaak nog uit de Romeinse tijd dateerde. Maar die routes had hij ook laten verbeteren en uitbreiden. Zijn manschappen hadden wegen geplaveid, meer poststations laten inrichten, en een systeem van semaforen – optische telegrafien – aangelegd. Louisa Adams zag het met bewondering aan.

Louisa Adams, (Mrs. John Quincy Adams), 1852. (Universal History Archive/Bridgeman Images)

De wegen werden vanaf Königsberg en Berlijn steeds beter. ‘Tot mijn grote verbazing,’ schreef Louisa ter hoogte van Berlijn, ‘hoorde ik hier niets dan lofprijzingen op de daadkracht van Napoleon.’ De bevolking aldaar verzekerde haar dat ze hier ‘over de mooiste wegen in de wereld reisde, die op zijn bevel [dat van de keizer] waren voltooid’.²

Ondanks die verbeteringen verbaasde ze zich over de enorme verschillen en variaties in de zeden en gebruiken in de gebieden waar ze doorheen trok. De maten, gewichten en afstanden varieerden soms per plaats, en ze moest afstanden leren omrekenen van de Russische werst, Duitse mijl en kilometers naar de haar vertrouwde Engelse mijlen. Hoewel het aantal muntsoorten en eenheden haar duizelde, kon ze tot haar opluchting vrijwel overal in het Frans communiceren en met Nederlandse dukaten betalen. En mocht dat niet zo zijn, dan had ze met haar bankbrieven vrijwel overal toegang tot het internationale netwerk van bankiers die haar op haar hachelijke reis graag wilden helpen en van het benodigde goud voorzagen.³

Wat Louisa Adams op haar tocht ontdekte, was dat het Europese continent de mantel van feodale verbrokkeling al heel langzaam van zich aan het afschudden was. Het duizelingwekkende veelvoud aan tijdsrekeningen, maten en prins- en bisdommen werd geleidelijk aan tot meer gestandaardiseerde proporties teruggebracht. Er werden, mede dankzij Napoleons vernieuwingen,

nieuwe manieren gevonden om in ieder geval het betaal- en reisverkeer op elkaar af te stemmen.⁴

Terwijl ze nog door de Duitse landen onderweg was en de ergste wintermaanden achter de rug leek te hebben, werd het reisgezelschap begin maart evenwel door akelig nieuws opgeschrikt. Napoleon was van het eiland Elba ontsnapt en vanaf het zuiden van Frankrijk onderweg naar Parijs. Dat betekende dat de geallieerde mogendheden onmiddellijk hun troepen begonnen te mobiliseren en het wegen- en communicatienetwerk voor militaire doeleinden in gebruik namen. Ook dat nam Louisa waar: het effect van de uit nood geboren lotsverbondenheid in het aangezicht van de ellende die de tomeloze ambitie van één keizer aanrichtte. Die ambitie vertaalde zich niet alleen in hernieuwde oproepen aan dienstplichtigen en de requisitie van goederen, maar ook in de intensivering van controle en patrouilles op de wegen.

De angst voor Frankrijk en de voorbereidingen voor de strijd leidden tot herkenning en verbroedering tussen de geallieerden. Zo kreeg Louisa dankzij haar Britse afkomst en de diplomatieke status van haar man met gemak Russische en Pruisische vrijgeleiden. De geallieerde samenwerking vond haar weerslag in een snelle acceptatie van elkaars paspoorten. Ze kwam weliswaar met wat vertraging, maar zonder problemen langs alle 51 posthaltes en door alle controles.

Uiteindelijk duurde Louisa Adams' reis van Sint-Petersburg naar Parijs veertig dagen. In aanmerking genomen dat de vele opmarcherende legerkorpse ook van postkoetsen, herbergen, wegen en postpaarden gebruikmaakten, was dat nog een acceptabele reistijd. Louisa maakte aan den lijve mee hoe het Europese continent zich via jaren van 'totale oorlogen'⁵ opmaakte voor de eindstrijd. Toen ze op 23 maart 1815 in Parijs aankwam, was die strijd nog niet gestreden. En ook na de Slag bij Waterloo en de definitieve nederlaag van Napoleon in juni zou het nog een aantal maanden duren voordat de chaotische demobilisatieperiode voorbij was. Maar voorlopig was Louisa een van de eerste burgers die met haar geallieerde vrijgeleides en bescherming de vruchten plukten van een Europese veiligheidscultuur die als reactie op de vuurbrand van revolutie en terreur ontstond.

Na 1815 werd het voor een dame snel veiliger om door Europa te reizen. Niet alleen adellijke Britse dames, zoals Louisa Adams, ook andere reizigers, boeren en burgers profiteerden van de nieuwe vrede. Na de aardshokken van de Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen konden de golven van de tumultueuze tijd eindelijk tot bedaren komen.

INTRODUCTIE

Wat voor vrede?

‘Ik ben dit oude Europa helemaal zat! Ik vertik het om te regeren over zo’n verschrompeld continent!’ Zo foeterde Napoleon na zijn nederlaag bij de Volkerenslag te Leipzig in oktober 1813. Hoe kon hij nog keizer zijn over een rijk dat zo was afgebrokkeld en dat onderling zo heilloos was verdeeld?¹ Na 1815 was het afgelopen met zijn droom van een verenigd Europa onder één militaire heerser. Daarvoor in de plaats kwam iets anders. Geen terugval in de versplinterde statenwereld van het ancien régime, maar een nieuwe situatie die voortborduurde op de lotsverbondenheid waaraan de Europese mogelijkheden tijdens de napoleontische oorlogen onderworpen waren geweest. Die periode van 25 jaar lange onzekerheid en napoleontische overheersing bracht een nieuwe gemeenschap voort, verbonden door de angst voor terreur en geweld enerzijds en het verlangen naar vrede en veiligheid anderzijds. Nooit meer oorlog, nooit meer revolutie en terreur – dat was na 1815 het overheersende levensgevoel.

In Napoleons verwensing aan het adres van dat ‘oude’ en ‘verschrompelde’ Europa klonk ook onbegrip en frustratie door. Hij begreep niet hoe de vorsten en ministers van Europa, die hij steeds tegen elkaar uit had kunnen spelen, alsnog in staat waren geweest tegen hem samen te spannen en zijn Grande Armée hadden weten te verslaan. Nog lastiger vond hij het te doorgronden waarom de overwinnaars van 1814 en 1815 uiteindelijk niet doorpakten en hun winst met veroveringen verzilverden. Hij kon niet vatten dat de opperbevelhebber van de grootste en succesvolste geallieerde troepenmacht in de geschiedenis, Arthur Wellesley, de hertog van Wellington, zich na de roemruchte overwinning te Waterloo aan het gezag van een politicus onderwierp, namelijk aan zijn minister van Buitenlandse Zaken, Henry Robert Stewart, burggraaf van Castlereagh.² En wat voor soort vrede was het, die Castlereagh en Wellington hadden getekend? ‘Ze hadden het hele continent tot hun beschikking,’ foeterde Napoleon. ‘Ze hadden alle voordelen. Maar wat

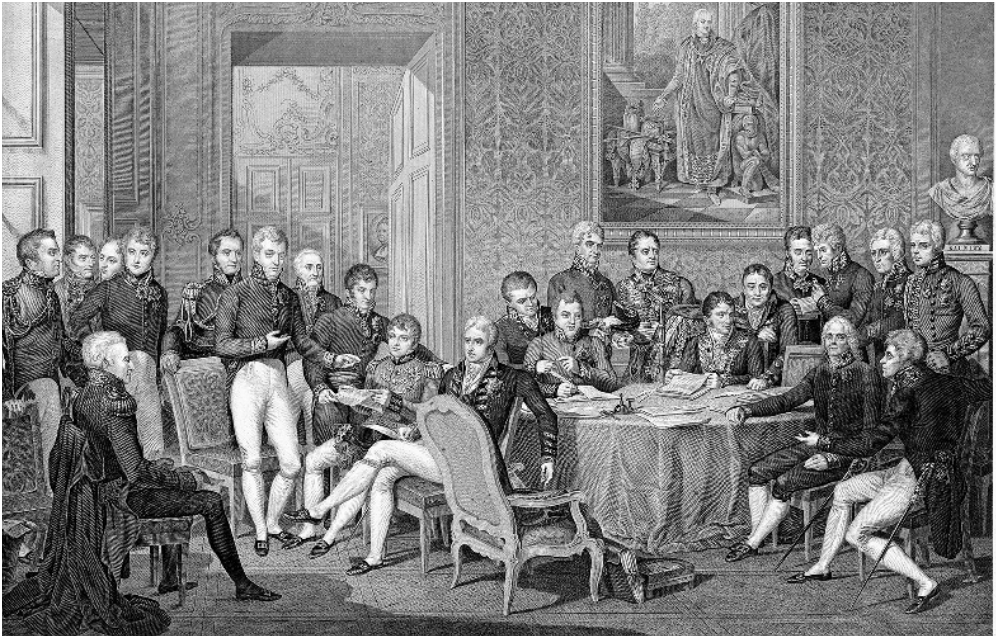
voor compensaties hebben ze voor hun land bereikt? De vrede die ze hebben gesloten, hadden ze ook kunnen tekenen wanneer ze waren verslagen.³

Inderdaad, wat voor soort vrede was dit, de vrede die tussen 1813 en 1815 met het bloed van zovele slachtoffers en veldslagen was afgedwongen? Het was in ieder geval geen vrede van het kerkhof, waarbij een nieuwe despoot à la Napoleon de macht opeiste en de bevolkingen van Europa met geweld onderdrukte. Want dat was nu juist precies wat géén van de Europese mogendheden op dit moment nog expliciet ambieerde: de hegemonie op het continent. De verbonden mogendheden klampten zich na 1815 aan elkaar vast in hun gezamenlijke afkeer van de ‘ijzeren scepter’ van Franse heerszucht enerzijds en van revolutionaire terreur anderzijds. Die infernale chaos van de revolutionaire en napoleontische oorlogen moest eens en voorgoed worden beëindigd. Maar hoe?

Dit boek haalt een totaal vergeten verhaal uit de mottenballen van de Europese geschiedenis: het verhaal van de eerste gemeenschappelijke Europese strijd tegen terreur in vreedestijd. Die strijd wordt hier beschouwd als een uniek en innovatief veiligheidsexperiment, dat om diverse redenen slechts een paar jaar duurde en slechts gedeeltelijk slaagde. Tegen de achtergrond van hun angst voor terreur overwonnen de grote mogendheden van Europa hun wederzijdse animositeiten en wantrouwen, en sloten een pact om de vrede en veiligheid van het continent ook na het einde van de napoleontische oorlogen te blijven verdedigen en consolideren. Dit eerste experiment van gezamenlijk en geïnstitutionaliseerd veiligheidsmanagement legde de basis voor het latere Europese systeem van collectieve veiligheid zoals we dat vandaag nog kennen.

Een (anti)revolutionair veiligheidsexperiment

De vier grote mogendheden van Europa: Groot-Brittannië, Pruisen, Oostenrijk en Rusland, gingen tussen 1815 en 1818 over tot een uniek experiment: de implementatie van een collectief veiligheidssysteem via de oprichting van de Geallieerde Raad.⁴ De Franse revolutie en de napoleontische oorlogen hadden iets ongehoords bereikt. Ze hadden niet alleen de Europese landen samengesmeed tot een redelijk eensgezinde coalitie tegen de bonapartistische Grande Armée. De ‘grande peur’⁵ die overbleef na de twee overwinningen op Napoleon in 1815 dreef de grote mogendheden definitiever in elkaars armen dan ze voorheen ooit voor mogelijk hadden gehouden. De filosoof Immanuel Kant had gespeculeerd over de wereldvrede; allerlei denkers en publicisten had-

*Afgevaardigden op het Congres van Wenen, 1814-15. Door B.J. Dondorf, naar J.B. Isabey, 1833.
(Rijksmuseum, Amsterdam)*

den blauwdrukken voor een federatie van Europese machten bedacht. Maar dit soort plannen was nooit tot de kring van de Europese machthebbers en bewindslieden zelf doorgedrongen. Het Congres van Wenen, dat van september 1814 tot juni 1815 duurde, bestendigde de oorlogsalliantie om de nieuwe vredesorde te kunnen uitwerken. Maar de Slotakte van Wenen was niet de echte innovatie. Dat waren twee verdragen die een paar maanden later werden gesloten: het Verdrag van de Quadruple Alliantie en het Tweede Verdrag van Parijs. Toen het schouwspel van Wenen was afgelopen en de diplomaten en vorsten waren vertrokken, moest de vrede in Europa nog echt vorm krijgen. Napoleon moest nog een keer worden verslagen (na zijn onthutsende terugkeer in maart 1815). De postnapoleontische veiligheid van Europa kreeg pas echt gestalte door de blijvende inspanning van de ministers van de vier grote mogendheden om tezamen, vanuit Parijs, op de uitvoering van de afspraken toe te zien. Net zo lang tot dat tweekoppige monster van revolutie en militaire agressie definitief was getemd.

Het innovatieve van dit antirevolutionaire veiligheidssysteem was driedig. De ministers van de vier grote mogendheden introduceerden ten eerste een nieuwe invulling van het machtsevenwicht. Dat begrip bestond al, maar kreeg

een nieuwe betekenis. Ten tweede richtten ze ook een gemeenschappelijke raad op, de zogeheten Geallieerde Raad (ook wel Parijse Ministers- of Ambassadeursconferentie genaamd), om vrijwel dagelijks met elkaar op de uitvoering en naleving van de vredesplannen toe te zien. Deze raad kreeg van Castle-reagh de benaming 'geallieerde machine'⁶. Hier lag het meest revolutionaire karakter van de vredesregelingen. De diplomaten en generaals gingen niet naar huis, maar bleven ter plaatse om hun strijd tegen terreur in vreedstijd te vertalen in een continue praktijk van veiligheidsmanagement. Het voordeel van zo'n nieuwe vorm van gemeenschappelijke raad of ministersconferentie, was dat de deelnemers niet vastzaten aan de ingewikkelde verplichtingen die normaliter met een formeel vorstencongres gepaard gingen. Ze hoefden niet in recepties, bals en andere formaliteiten te investeren. De protocollen van dit soort conferenties golden bovendien als bindend internationaal recht. Dat betekende dat de geallieerde hoven zich aan deze afspraken hadden gecommitteerd en die afspraken ook zouden opvolgen en desgewenst in eigen, nationaal recht zouden vertalen. Doorgaans was de minister van Buitenlandse Zaken van het land waar de conferentie plaatsvond de voorzitter. Gedurende de negentiende eeuw werden er nog diverse van dit soort conferenties in het leven geroepen, maar de Parijse was de eerste.⁷

De derde vernieuwende dimensie van het naoorlogse veiligheidssysteem was de implementatie van allerlei centraal bedachte en gestandaardiseerde praktijken. De ministers droegen als Geallieerde Raad bij aan de verspreiding van professionele en geïnstitutionaliseerde bestuurlijke praktijken.⁸ Dat klinkt saai en bureaucratisch, maar dat was het niet. Paspoorten, veiligheidsagenten, grenscontroles werden door de vier grote Europese mogendheden gemeenschappelijk uitgegeven, uitgevoerd en aan de rest van Europa opgelegd (waar Louisa Adams dus al van profiteerde). Hun collectieve veiligheidsmanagement had bovendien ook een concrete militaire poot: gezamenlijk zetten ze een immens project van fortbouw in gang, van de Noordzee door de Belgische provincies, via de Duitse staten tot aan de Middellandse Zee. Dit project was bedacht als een militaire verankering van het machts-evenwicht, of beter gezegd, afschrikkingsevenwicht; en werd op initiatief van de Geallieerde Raad en met geld van Frankrijk, Nederland, Duitsland en Groot-Brittannië uitgevoerd.

De strijd tegen terreur werd zo van een geallieerd Europees gevecht vertaald in een heus collectief veiligheidssysteem met bijbehorende middelen, sancties en instrumenten. Natuurlijk kon zo'n systeem alleen met militaire macht worden afgedwongen jegens onwillige partners. En die was er dan ook volop. Het belangrijkste instrument van de Geallieerde Raad was het geallieerde